

КНИЖКА ПРО ОЗБРОЄННЯ І ВІЙСЬКОВУ СПРАВУ ВОЛЗЬКОЇ БУЛГАРІЇ

Видана не так давно праця І.Ізмайлова про озброєння і військову справу однієї з найбільших і найсильніших держав Східної Європи X – початку XIII ст.^{*} підбила підсумок більш ніж сторічній історії її вивчення. Волзька Булгарія займала велику територію Середнього Поволжя й Нижнього Надкам'я, мала високий рівень розвитку. Тісні контакти з різними країнами Євразії, зокрема з Київською Руссю, особливе географічне положення на стику частин світу сприяли виробленню оригінального комплексу озброєння і характерної системи військової справи. Вивчення їх тим більш цікаве, що багато в чому перегукується з воєнною історією стародавньої Київської держави.

Озброєння є вихідним пунктом у вивченні військової справи будь-якої держави, будь-якої армії. Тому не випадково за об'єкт дослідження І.Ізмайлов узяв саме предмети й комплекси озброєння Волзької Булгарії. Аналіз їхньої еволюції дав змогу виявити певні закономірності поступу болгарської військової справи, її специфічні риси й особливості. У праці систематизовано вживані булгарами засоби ведення бою, уточнено хронологію їхнього озброєння, з'ясовано основні тенденції

його розвитку, реконструйовано комплекс болгарських бойових засобів, структуру військової організації і тактику бою.

І. Ізмайлов – один з небагатьох дослідників, які прагнуть поглянути на русько-булгарські взаємини з позиції військового історика, порушивши, зокрема, питання про русько-булгарські війни^{**} й спробувавши відійти од прийнятої більшістю сучасних учених гіпотези про „мирний”, „торговий” характер болгар.

Позитивним є те, що автор спирається на праці попередників, використовує апробовані дослідницькі методи, вироблену термінологію, структуру військово-історичного зброєзнавчого дослідження. Добре досліджено зброю ближнього бою – шаблі, мечі, бойові ножі й кинджали, списи, бойові сокири, булави, обушки. Дано класифікацію шабельних перехресть (але не всіх шабель), описано цікаві підписні мечі з території Булгарії, запропоновано критерії вирізнення бойових ножів, болгарські кинджали розглянуто в контексті з уживаними на Русі, де вони були також дуже поширені. Висловлено цікаву думку про класифікацію списів за товщиною і довжиною держака. Згідно з оригінальною авторовою класифі-

^{*} Измайлов И.Л. Вооружение и военное дело населения Волжской Болгарии X – начала XIII вв. – Казань; Магадан: Сев.-вост. науч. центр Дальневост. отделения РАН, 1997. – 212 с.

^{**} Голицын Н.С. Всеобщая военная история средних времен. – Санкт-Петербург, 1876. – Ч.1 – 2. – 278 с.; Бережинський В.Г. Війни Київської Русі з волзькими булгарами. – К.: Академія Збройних Сил України, 1998. – 44 с.

Всеволод
 Юрійович
 воює з
 волзькими
 булгарами.
 Мініатюра
 XIII (XV) ст.

кацією списів, за формою пера і за характером насаду їх поділено на кілька культурно-історичних серій, а за особливостями перерізу й будови пера – на шість підтипів. Викликає зацікавлення опис бойового застосування сулиць-дротиків – виду металевної зброї, що не часто трапляється серед археологічних знахідок. Докладно розглянуто бойову сокиру. Слідом за А. Кирпичниковим автор поділяє всі болгарські сокири на три великі групи: бойові, універсальні і робочі. Серед болгарських булав і обушків заслуговує на увагу цікава булава з мідноцинового стопу (так званої білої бронзи) і оригінальний, рідкісний обушок з кості з рядом отворів у корпусі, заповнених олив'яними влютованнями.

Алано-булгарські воїни
 салтівської культури X ст.
 Реконструкція Є.Шінакова.
 Рис. Д.Каракіна

*Залізна
маска-
забороло з
території
Булгарії*

Розглядаючи захисне озброєння Булгарії, що убезпечувало воїнів від ураження під час бойових сутичок і двобоїв, І. Ізмайлов, по змозі докладно досліджує кольчуги, панцери, шоломи, щити. Цікава запропонована в праці класифікація панцерів, які автор поділяє на шкіряні і пластинчасті, а пластинчасті – ще на ламелярні, лускаті і бригантини. Описано деталі металевого обладунку, складено їх типологічну схему. Вміщено зображення двох залізних масок-заборол, аргументовано функційне призначення їх як засобу захисту обличчя, а не культової речі шамана-кочівника, як вони досі трактувалися в літературі. Численні археологічні знахідки таких масок, що побутували й на Русі як деталь сфероконічного шолома, і висновки автора про східне походження їх дають новий поштовх вивченню історії цього цікавого захисного засобу.

У розділі, присвяченому основним рисам військового мистецтва Волзької Булгарії, розглянуто ком-

плекс бойового спорядження війська, структуру військової організації, стратегію військових дій, тактику ведення польового бою і оборони фортець. Автор поділяє комплекс озброєння на дружинний (рицарський), представлений у важкій кінноті й комплекс невеличкої частини війська – легкої кавалерії і піхоти. Піхота в булгарському війську не відігравала більш-менш помітної ролі в битві, виступаючи лише як своєрідна фортеця, а в бойових діях на річках – ще як суднова рать. Оцінка комплексу озброєння булгарського війська за домонгольської доби тим більш цікава, що, за висновком автора, найближчий йому – і своїми окремими елементами, і тенденціями розвитку – давньоруський комплекс озброєння.

Являють інтерес схеми військової організації волзьких булгар у X–XI ст., а також схеми тогочасної побудови бойових порядків, застосована автором методика дослідження чисельного складу війська та його складових, схематичний

приклад оборонної тактики болгар у русько-булгарській війні 1183 р., дослідження ролі бойового прапора в керуванні військом у бою. На пильну увагу заслуговує такий спосіб (а не маневр, за авторовим визначенням) бойових дій, як оперативне заманювання переважних сил супротивника з наступним охопленням їх, атакою і розгромом на прикладі протистояння дисциплінованому, сильному, а головне добре знайомому з такими діями війську монголів. Не менш цікавий і аналіз тактики оборони фортець та населених пунктів з масованим застосуванням металюної зброї. Корисний докладний каталог знахідок предметів озброєння з графічними поясненнями.

Водночас, у праці є і певні хиби, можливо, пов'язані з тим, що автор не має базової військової освіти. Саме формування теми не зовсім правомірне, бо озброєння – складова частина всієї військової справи. Так само не зовсім правильно розглядати комплекс озброєння в розділі, у якому йдеться про воєнне мистецтво. Це предмет окремої історичної науки – історії озброєння, складової частини історії збройних сил. Тим часом історія військового мистецтва поряд з історією воєн і війська і є складовими частинами військової історії. Не зовсім грамотно поділяти види бойових дій тільки на оборону і польовий бій. Оборонятися можна і в польовому бою, як і контратакувати з обложеної фортеці. Зовсім неприйнятне вживання для X–XIII ст. терміна „армія” – то було ще тільки „військо”.

Сумнівний висновок дослідника щодо відсутності в Булгарії такої клинкової зброї, як палаш. Наявність її документально підтверджує

Загальний вигляд палацової мечеті Великого міста

Дерев'яна мечеть. Реконструкція

ряд дослідників. Тому авторова теза, що палаші „взагалі практично не використовувалися у Східній Європі IX–XI ст.”, не витримує критики. Неправильно й залічувати сулиці (дротики) до особливої групи списів. Це самостійний вид чи принаймні тип древкової металюної зброї. Викликає сумніви й спроба типологізації списів за ударно-колольною і колольно-різальною дією „як двох тенденцій удосконалення і модифікації форм і розмірів списів у давнину й середньовіччя”. Так і не з'ясованим лишилося питання про назву сулиці у Волзькій Булгарії, яку автор у половині випадків називає дротиком. Спірним є і віднесення келепів і клевців до особливої групи бойових сокир. Якщо це ще якоюсь мірою слушно щодо келепів (у вигляді сокири з молотом на обусі), то відсутність леза в клевця як основного бойового елемента сокири промовляє саме за себе.

Автор з деяким побоюванням ставиться до базових понять зброєзнавства. Через це часто хибує термінологія. Наприклад, для такої категорії, як комплекс озброєння, І.Ізмайлов добирає цілу низку означень – „набір бойових засобів”, „набір дружинного арсеналу”, „набір масової зброї”, „набір бойового спорядження”, „комплекс бойового спорядження”, „комплекс озброєння (бойового спорядження)”, „єдиний комплекс бойових засобів”. У праці не дано опису будови кожного конкретного виду болгарського озброєння, що дуже важливо й принципово. Більш виграшною була б історико-зброєзнавча характеристика різноманітних видів озброєння з розглядом питань їхнього виробництва і, звичайно ж, бойового застосування.

Та в цілому історичне зброєзнавство з виходом книжки І. Ізмайлова поповнилось ще однією яскравою працею, що заповнює чергову прогалину в історії середньовічного озброєння провідних держав Східної Європи. Стає зрозумілішим, завдяки чому болгарське військо часто здобувало переконливі перемоги в боротьбі з різними противниками, зокрема – „непереможними” монголами. Зроблено новий внесок у вивчення оригінального воєнного мистецтва волзьких болгар, історію їхнього війська і це, безперечно, прислужиться справі подальшого дослідження і багато в чому переосмислення військової історії стародавньої Київської держави – найближчого сусіда, провідного торговельного партнера, а часто й основного військового супротивника Волзької Булгарії.